

OP ZOEK
NAAR DE OORSPRONG
VAN DE SABBAT

Academisch proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor in de Godgeleerdheid
aan de Universiteit van Amsterdam
op gezag van de Rector Magnificus Mr. J. van der Hoeven,
hoogleraar in de Faculteit der Rechtsgeleerdheid,
in het openbaar te verdedigen in de aula der Universiteit
(tijdelijk in de Lutherse Kerk, ingang Singel 411, hoek Spui)
op vrijdag 4 maart 1966 des namiddags te 16 uur

door

Jan Herman Meesters

geboren te Rotterdam

TE ASSEN BIJ

VAN GORCUM & COMP. N.V. — DR. H. J. PRAKKE & H. M. G. PRAKKE

PROMOTOR: PROF. DR. M. A. BEEK

*Voor de
Societas Hebraica Amstelodamensis*

WOORD VOORAF

In Amsterdam heb ik mogen studeren en tot op deze dag ervaar ik het als een hoog voorrecht leerling te zijn van de Theologische Faculteit der Universiteit van deze stad.

De wijze waarop U, hooggeleerde Beek, hooggeschatte promotor, ons eerste- en tweedejaarsstudenten inleidde in de tekst van het Oude Testament en de geschiedenis van het volk Israël, heeft bij mij een blijvende liefde voor deze studie gewekt. Veel heb ik in de jaren, dat ik Uw assistent mocht zijn en in de periode daarna van U mogen leren – steeds was daar Uw stimulerende en inspirerende interesse. Maar naast Uw onderricht op college, privatissimum, werkgezelschap en in persoonlijke gesprekken, was daar ook het beste 'dat een leerling maar van zijn leermeester ontvangen kan: een warme persoonlijke belangstelling, die deelt in lief en leed'. Met de laatste woorden hebt U in de inleiding tot zijn 'Opera Minora' Uw leermeester professor De Liagre Böhl geëerd. Graag wil ik getuigen, dat ik zulk een leermeester ook in U gevonden heb en daarvoor mijn grote dankbaarheid uitspreken.

Veel heb ik ook aan U, hooggeleerde Sevenster, te danken. U bent Uw leerlingen een voorbeeld van een nauwgezet en eerbiedig onderzoeker van het Nieuwe Testament. Graag wil ik U mijn dank betuigen voor hetgeen ik van U mocht leren in de jaren, waarin ik Uw student was en in later tijd als lid van het nieuwtestamentisch werkgezelschap P.E.CH. Daarnaast heb ik Uw grote persoonlijke aandacht voor Uw leerlingen vele malen mogen ervaren.

Bij mijn pastorale arbeid en in de wekelijkse dienst der prediking besef ik telkenmale op welk een bijzondere wijze U, hooggeleerde Smelik, ons op het wondere ambt hebt voorbereid. Heel graag wil ik dit nog eens met grote nadruk en vol dankbaarheid uitspreken.

Voor oprechte dank zijn weinig woorden gemaakt. Moge ik daarom volstaan met de vermelding van de namen der andere hoogleraren,

die door hun colleges en geschriften bij mij de liefde voor de theologie hebben gewekt en gestimuleerd. U, hooggeleerde Leendertz, Bleeker, Kooiman, Mönnich, Oosterbaan, Van Niftrik, Golterman en Sperna Weiland past mijn grote dank voor al hetgeen ik van U mocht leren.

Met weemoed gedenk ik prof. dr. P. van der Meer O.P., die mij het Babylonisch-Assyrisch onderwees. In dankbare herinnering leven bij mij voort zijn grote geleerdheid en menselijke hartelijkheid.

U, hooggeleerde Houwink ten Cate, Frankena en Zandee ben ik zeer erkentelijk voor de mondelinge en schriftelijke adviezen, waarmee U mij bij de voorbereiding van deze studie hebt geholpen.

Grote dank ben ik ook verschuldigd aan dr. L. Fuks, de conservator van de Bibliotheca Rosenthaliana te Amsterdam. Vele uren heb ik bij hem mogen 'lernen' – geen moeite was hem te veel om mij in te leiden in de wereld van Talmoed en Midrasj.

Deze studie is opgedragen aan de 'Societas Hebraica Amstelodamensis' – een gezelschap van oudtestamentici en semitisten die zich, verbonden door studievak en vriendschap, in maandelijks zittingen buigen over de tekst van het Oude Testament. Door deze opdracht heb ik de dankbaarheid tot uiting willen brengen voor hetgeen ik in deze kring van vrienden aan wijsheid ontvangen mag.

STELLINGEN

1

Sabbat en zevendaagse week zijn unieke Israëlitische instellingen.

2

Het bijbels scheppingsbericht, ontstaan in een kring van wijzen tijdens de ballingschap in Babylon, wil het gezag van de sabbat als oeroude instelling versterken.

3

De herschrijving van Israëls heilsgeschiedenis tijdens de ballingschap maakt het slechts in enkele gevallen mogelijk oorspronkelijke vormen en oude historische noties te onderscheiden.

4

De mening van Von Rad, dat voor Jeremia het verbond tussen JHWH en zijn volk is opgeheven, moet worden afgewezen.

(Theologie des Alten Testaments II. München, 1960, p. 224-227, 281-285).

5

De leer der voorzienigheid Gods mag zich niet beroepen op het gebruik van het verbum ראה in Gen. 22 : 8.

6

De hoop op een uiteindelijke redding van allen mag uitgaan van Mc. 10 : 45, waar πολλοί een equivalent is van רבים.

(Vgl. Jeremias, in: Theologisches Wörterbuch zum NT VI, p. 536-545).

7

De vertaling van καὶ in Rom. 3 : 26 met 'ook als' (zo: NBG) berust op een leerstellige vooringenomenheid. Het polyinterpretabel karakter van deze tekst kan in de vertaling gehandhaafd blijven door καὶ met 'en' weer te geven.

8

Het karakter van de sabbat is aanvankelijk bepaald door vuurtaboes, zoals de Hebreëen deze in Egypte hadden leren kennen.

9

Onder invloed van het heilige getal zeven heeft Israël zeven dagen tot een week samengevoegd.

10

In de strijd tussen Remonstranten en Contra-Remonstranten speelde voor de eersten de tolerantie een gewichtiger rol dan de leer der praedestinatie.

11

De Griekse kerkvaders hebben, getuige hun voornaamste woordvoerders, de vraag naar de overwinning op de vergankelijkheid niet primair gesteld.

(Vgl. Paul Tillich - Systematic Theology I.
London, 1955, p. 55).

12

Het is onjuist een beroep te doen op Irenaeus als getuige voor de kinderdoop.

(Contra G. de Ru - De kinderdoop en het
Nieuwe Testament. Wageningen, 1964, p. 14)

13

Het is in strijd met de gedachtenwereld van de bijbel een tegenstelling te construeren tussen de begrippen ἔρως en ἀγάπη, zoals o.a. blijkt uit de Septuaginta-vertaling van het verbum צהא.

14

De dubbele inzegening van een huwelijk in een Rooms-Katholieke en een Protestantse eredienst is oecumenisch van geen betekenis.

15

Het schoolpastoraat is een legitieme vorm van kerkelijke arbeid. De opdracht daartoe kan alleen van de kerk uitgaan.

16

In catechese en godsdienstonderwijs moeten de resultaten van het moderne bijbelonderzoek aan de orde komen ter vermindering van eenzijdig historisch positivisme, dat de mondigheid van de leerling onderschat en de wetenschappelijke integriteit van de theologie aantast.

17

Het is gewenst, dat binnen de theologische faculteit meer ruimte gemaakt wordt voor de didactiek van het godsdienstonderwijs.

INHOUD

Inleiding	I
---------------------	---

Hoofdstuk I. De vraag naar de oorspronkelijke betekenis van de sabbat. Een oriëntering in de literatuur

Inleiding	4
§ 1 De betekenis van de stam שבת	6
§ 2 De in Israël vigerende kalender	16
§ 3 Nieuwe maan en sabbat	28
§ 4 De vermeende Babylonisch-Assyrische oorsprong van de sabbat	*
a. De sjabattu	34
b. De 'umu lemnu'	43
§ 5 De sabbat – een taboedag?	46
§ 6 Sakkoet en Kewan	53
§ 7 De planetaire week	58
§ 8 De onderverdeling van de maand.	60
§ 9 De zevendaagse week.	66
§10 Conclusies.	80

Hoofdstuk II. De oudtestamentische teksten over de sabbat

Inleiding	84
§ 1 De datering van de dekalog	85
§ 2 De oer-dekalog	104
§ 3 De sabbat in de bijbelse overlevering	111

Stellingen behorende bij J. H. Meesters,
Op zoek naar de oorsprong van de sabbat.
Amsterdam 1966

§ 4 De betekenis van de sabbat in het exil.	157
§ 5 Conclusies.	161
Epiloog	165
Afkortingen.	183
Literatuurlijst	184
Summary	201

א"ל קיסר לרבי יהושע בן חנניא מפני מה תבשיל של שבת
ריחו נודף אמר לו תבלין אחד יש לנו ושבת שמו שאנו מטילין
לתוכו וריחו נודף אמר לו תן לנו הימנו אמר לו כל המשמר
את השבת מועיל לו ושאינו משמר את השבת אין מועיל לו

ת"ב שבת קי"ט, א'

De keizer zei eens tot R. Jozua ben Hananja: Waarom geurt de sabbats-
spijs zo heerlijk? Hij antwoordde hem: Wij bezitten een specerij, die
de naam sabbat draagt en die wij eraan toevoegen en waarvan de geur
zo heerlijk is.

Hij zei tot hem: Geef ons daarvan. En hij antwoordde hem: Alleen
hij, die de sabbat houdt, proeft het. Maar wie de sabbat niet houdt,
proeft het niet. (Bab. Talmood, Sabbat - 119a)

INLEIDING

Het onderwerp van deze studie is de sabbat. Deze is, evenals de zevendaagse week, een typisch Israëlitisch gegeven, waarvoor – naar dit onderzoek wil aantonen – geen parallel is aan te wijzen. Onder Israël heeft dit tijdvak voor het eerst het gelaat van de kalender gemarkeerd en van Israël uit is de zevendaagse periode over de wereld verbreid. Tal van kalendaire systemen, waaronder de planetaire week der Romeinen en de christelijke tijdrekening, hebben de invloed van dit zevendaagse tijdperk ondervonden en zijn hier mede door bepaald.

Maar de sabbat – de in een ononderbroken ritme weerkerende afsluiting van de week – bleef een in de antieke wereld unieke, voor Israël kenmerkende instelling, die als zodanig door niemand werd overgenomen en hoogstens verbazing, spotlust of onbegrip van buitenstaanders opwekte.

Toch heeft ieder volk op gezette tijden rustdagen gekend, waarbij het werk voor de gehele gemeenschap of voor een aantal individuen geheel of gedeeltelijk kwam stil te liggen.¹ Maar niet de behoefte van de mens om na gedane arbeid op adem te komen en enige tijd te recreëren vormde de eerste aanleiding om de arbeid te onderbreken en een tijdvak van rust in te stellen. Wanneer wij de motiveringen, die aanleiding geven een rustperiode in te stellen, onderzoeken, blijken niet sociale, maar religieuze beweegredenen de drijfveer te vormen om het leven van alle dag volkomen of voor een deel stil te leggen.

Sedert vroege tijden heeft de rustdag het leven der mensen begeleid.

Alleen, wanneer een marktdag automatisch tot rustdag wordt, omdat men de oogst van de akkers naar de marktplaats brengt en het werk op de velden noodgedwongen onderbreekt, is de rustdag uit een praktische situatie ontstaan en niet door religieuze motieven ingegeven.

In alle andere gevallen heeft men zich oorspronkelijk laten leiden

¹ Vgl. de voorbeelden bij Webster – Rest Days. Voor de volledige titels, zie literatuurlijst, p. 184-199.

door taboevoorschriften, bedoeld om de toorn der goden te verzoe-
nen of niet op te roepen, om onheil af te wenden of de boze machten
niet uit te dagen. Dit brengt met zich een beknotting of verlamming
van het dagelijks leven, soms slechts in bepaalde sectoren, soms ook
ten tijde van een ernstige crisis in zijn totaliteit.

Catastrofes in het leven der mensen of in de natuur, een jaar-
wisseling, de stand van de maan en met name het interlunium, de
aanvang van een nieuw landbouwseizoen, de meimaand, heilige tijden,
initiatie-ceremoniën, sterfgevallen, het begin van een belangrijke
onderneming als een oorlog of de oogst van een bepaald gewas, de
inwijding van een tempel of een huis – kortom elke kritieke, of als
kritiek ervaren periode kan aanleiding zijn taboes in acht te nemen,
verzoeningsriten uit te voeren, de arbeid te staken en een rustdag in te
stellen.

In het algemeen kan men zeggen, dat rustdagen gehouden werden in
tijden van crisis, op momenten, dat het leven van enkeling of gemeen-
schap in gevaar verkeerde of – naar men meende – bedreigd werd.

Voor de instelling van een rustdag kunnen verschillende motieven
worden aangevoerd: positieve, maar vooral ook negatieve. Het mag
een vraag heten, of de sabbat – de rustdag van Israël – de uitzondering
op de regel heeft gevormd en oorspronkelijk alleen om sociaal-
religieuze redenen is gehouden. Gezien het algemeen beeld van de
rustdag is dit weinig waarschijnlijk en rijst het vermoeden, dat ook aan
de sabbat oorspronkelijk negatieve taboebepalingen ten grondslag
liggen. Zonder twijfel heeft Israël de invloed van bepaalde zeden en
gebruiken uit omliggende landen en cultuurkringen ondergaan.¹

Naar het oordeel van velen is ook de rustdag, die Israël sedert
vroege jaren om de zeven dagen hield en die de naam 'sabbat' ging
dragen, ontsprongen aan een niet-Israëlitische instelling.²

¹ In de laatste jaren is bijv. de parallelie en samenhang tussen Hethitische wetsbepalingen
en Israëlitische rechtssententies aan de dag getreden – vgl. p. 107v.

De wijsheidsliteratuur blijkt de invloed van de Egyptische wijsheid te hebben ondergaan
(vgl. p. 95 – noot 4), terwijl bijv. ook de verdeling van zijn land in 12 gouwen door Salomo
van de Egyptenaren is overgenomen. (I Kon.4:7) – vgl. Alt – KS II, 76vv.

² Met name denkt men aan de Babylonische 'sjabattu', zie hfdst. I – § 4.

³ Vgl. bijv. Hocart – Seventh Day, 330.

Suas – Mythes. 'Bugi kai bituki, bugi esi – Le septième jour est un mauvais jour.

De hierbij aangeboden studie heeft deze herleidingen getoetst aan de
gegevens en leidde tot onderkenning van het uniek karakter van de
sabbat en daarmee van de zevendaagse week. Voor deze om de zeven
dagen weerkerende rustdag kent de godsdienstgeschiedenis geen
parallelismen. Wel geldt bij enkele volken de zevende dag als een kwade,
boze dag, maar dikwijls vindt het omineus karakter zijn oorsprong in
de maanstand, omdat de maandrekening begint met de nieuwe maan.³
Ook kan het bijzonder karakter van het getal zeven bij de kwalificering
van deze taboedagen een belangrijke rol hebben gespeeld.⁴

Maar een regelmatig om de zeven dagen weerkerende rustdag, die
naast de maanfasen mede de loop van de kalender bepaalt en deze een
eigen gezicht geeft, is nergens aan te wijzen. Ook in dit opzicht neemt
Israël een unieke plaats in onder de wereld der volken.

Het doel van deze studie is om zo mogelijk de oorsprong van de
sabbat aan te geven. Daartoe is het noodzakelijk eerst die thesen te
toetsen, die menen de oorsprong van deze dag in een niet-Israëli-
tische instelling te vinden. Pas nadat deze inzichten zijn weerlegd, is het
geoorloofd de oorspronkelijke betekenis van de sabbatdag alleen
binnen de grenzen van Israël te zoeken. Een onderzoek van de bijbelse
teksten aangaande de sabbat is dan noodzakelijk om een getrouw en
juist beeld van de sabbat in zijn oorsprong te ontwerpen.

Lorsque les missionnaires sont arrivés et ont parlé du dimanche, les vieux furent tout
étonnés que les Blancs connussent aussi le bugi kai bituki, le septième jour. Ils dirent:
Mais c'est comme les vieux d'autrefois, excepté que les Blancs disent que le septième jour
est un jour saint et bon, tandis que les vieux disaient que c'était un jour maudit et mauvais.
(50 – noot 1). Cf. idem – Hébrides, 1057.

Evans – Notes, 394v.

Hobley – Bantu Beliefs, 125v.

⁴ Vgl. p. 77vv. Webster – Rest Days, 206-212; idem – Taboo, 297v.

DE VRAAG NAAR DE OORSPRONKELIJKE BETEKENIS VAN DE SABBAT

Een oriëntering in de literatuur

INLEIDING

In zijn geruchtmakende redevoeringen over 'Babel und Bibel' heeft Friedrich Delitzsch de gedachte uitgesproken, dat de sabbat in laatste instantie in een Babylonische instelling wortelt. De Babyloniërs kenden reeds een sabbatdag: de sjabattu.¹

Velen hebben zijn gedachten willen overnemen.

Fr. Bohn is in de ban van zijn ideeën, wanneer hij zegt, dat oud-testamentische bronnen de oorsprong van de sabbat niet aanduiden, maar dat nu de juiste weg geweest is en wel naar Mesopotamië.²

Wij schrijven dan het jaar 1903. Maar wie mocht hopen, dat latere jaren onze kennis en inzicht zouden vergroten, bijv. dank zij een toename van het buiten-bijbels materiaal, komt bedrogen uit. In 1930 kunnen Oesterley en Robinson nog niet meer zeggen dan dat de eigenlijke oorsprong van de sabbat onbekend is, al kan dit er op wijzen, dat Israël al voor de intocht in Kanaän met de sabbat vertrouwd was.³ Acht jaren later schrijft Schauss in zijn inleiding tot de Joodse feesten, dat de oorsprong van de sabbat, zoals trouwens van alle andere feesten, in het duister ligt.⁴ In 1947 komt Millgram tot geen andere conclusie: het oude probleem van de oorsprong van de zevendaagse week en haar wekelijkse rustdag is nog steeds niet tot een oplossing gebracht.⁵

En zo kan men voortgaan tot in onze dagen. Mlle A. Jaubert spreekt over de 'duistere oorsprongen' van de sabbat⁶ en nog anderen zou men kunnen noemen, op gevaar af eentonig te worden.

In de loop van zestig jaren is het niet gelukt de oorspronkelijke

¹ Delitzsch - Babel Bibel, 60v, vgl. 28v.

² Bohn - Sabbat, 3, vgl. 11.

Ook Hehn houdt שבת voor een Babylonisch leenwoord, afgeleid van 'sjabattu'. (Sabbath, 17).

³ Oesterley-Robinson - Religion, 134.

betekenis van de sabbat vast te stellen, niettegenstaande de vele pogingen die hiertoe werden ondernomen.

Het kan een zoeken zijn naar de steen der wijzen, wanneer iemand desondanks wil trachten de oorsprong van de sabbat aan te geven. De mogelijkheid, dat het onderzoek weinig of geen positieve resultaten zal opleveren, is niet uit te sluiten.

In dit hoofdstuk zullen de verschillende theorieën over de oorspronkelijke betekenis van de sabbat de revue passeren, waarbij zij kritisch op hun houdbaarheid worden getoetst en op grond waarvan eigen mening geformuleerd en eigen standpunt bepaald kan worden.

Het is noodzakelijk te beginnen met de etymologie van het woord שבת. Verscheidene onderzoekers menen namelijk dat de woordafleiding van שבת ons op het spoor van de oorspronkelijke betekenis van de sabbat kan zetten.

⁴ Schauss - Festivals, 3.

⁵ Millgram - Sabbath, 340.

⁶ Jaubert - Calendrier, 47. Cf. ook Stamm - Dekalog, 39. Rordorf - Sonntag, 25v.

Het nomen שבת komt honderdeenmaal in het Oude Testament voor. Steeds heeft het de betekenis 'sabbatdag' of 'sabbatjaar'.¹ In de modi *kal*, *nif'al* en *hif'il* treffen wij ook het verbum שבת vele malen in het OT aan. Het moet niet moeilijk zijn de etymologie van een zo frequent voorkomend woord vast te stellen. Toch schrijft Nowack in 1894, dat nauwelijks is uit te maken, wat שבת oorspronkelijk betekende.² Na dertig jaren is zijn mening niet veranderd, wanneer hij constateert, dat langs de weg van het etymologisch onderzoek een vaststaand oordeel over de oorspronkelijke betekenis van de sabbat niet te verkrijgen is.³ Intussen had Gressmann ontkennd, dat שבת een Hebreeuwse etymologie zou hebben. Evenals de naam zou de instelling van vreemde, namelijk van Midianitische oorsprong zijn.⁴

Wanneer wij het woordenboek van Gesenius-Buhl opslaan bij שבת, lezen wij een veronderstelde samenhang met een Arabisch werkwoord 'sabata', dat 'afsnijden, met iets ophouden, rusten' betekent. Ook verwijst Gesenius naar een Assyrisch verbum 'sjapattu', dat waarschijnlijk 'aflaten', 'ophouden' betekent.⁵ In navolging van Lane vermoedde Georg Hoffmann een Arabische oorsprong van het nomen שבת. Het naamwoord שבת komt niet van het werkwoord שבה – ophouden, maar uit het Arabisch, waar het de aanduiding is van een tijdsdeel.⁶ Ditlef Nielsen heeft deze gedachte krachtig gepropageerd.⁷ De Arabische chronologie was sedert de oudste tijden gebaseerd op de nieuwe maan. De maan-maanden komen overeen met de in de wisselende maanfasen zich afspiegelende synodische omlooptijden van de maan.⁸ De omloop van de maan heeft een verschillende snelheid. Nu eens is zij in beweging, dan weer kent zij een tijdvak van betrekkelijke rust. Waarschijnlijk waren de Semieten met deze variabele omloopsnelheid bekend. De Babylonische astronomen duiden de stationaire rust met het woord 'manzazu' of nog vaker met 'sjubtu' aan. Dit laatste be-

¹ Alleen in Lev. 23:15 heeft שבת de betekenis van 'week'. Cf. echter Vogt – Sabbat, 1008vv.

² Nowack – Lehrbuch, 144.

³ Nowack – Schabbat, 11.

⁴ Gressmann – Mose, 463.

⁵ Ges.-Buhl, 805b.

⁶ Hoffmann – Versuche, 121.

⁷ Nielsen – Mondreligion.

⁸ Nielsen – Mondreligion, 51.

⁹ Nielsen – Mondreligion, 67.

tekent '(stil)zitten'. De maan rust in haar vier fasen, alle zeven dagen. Deze verschijnselen zouden in een maanreligie voldoende motieven bieden voor een menselijke vier- en rustdag ter afsluiting van de maanweek, die aan de vier maanfasen is gebonden.⁹

Dan kan het geen verwondering wekken, wanneer wij in Babylon de vijftiende dag van de maand 'sjabattu' horen noemen – een taalvariant van 'sjubtu' –, een terminus technicus, in het bijzonder voor de fasen van de maan.¹⁰ Natuurlijk kan dit geen Babylonisch woord zijn. De Arabische oorsprong is duidelijk. Dan is het voor Nielsen niet moeilijk om te poneren, dat שבת een weergave is van het Arabische 'thabat', afkomstig van de wortel wathaba. De Babylonische 'sj' heeft de plaats ingenomen van de Arabische 'th'.¹¹ Op deze wijze kan men veel, dat onduidelijk is, verklaren. Maar het OT biedt aan deze hypothesen geen steun, zoals wij evenmin in of buiten de bijbel horen spreken over het 'zitten' of 'rusten' van de maan in haar vier stadia.¹²

Het is trouwens altijd een gewaagde zaak, met behulp van Arabische equivalenten een Hebreeuwse woordstam te verklaren. Met evenveel recht zou men de omgekeerde weg kunnen bewandelen en het Arabische verbum 'sabata' vanuit het Hebreeuws doorlichten. Zo lang over een onderlinge beïnvloeding van het Hebreeuws en het Arabisch niets met zekerheid vaststaat en in geen van beide talen duidelijke aanwijzingen gevonden zijn, die hierop duiden, zal men met voorzichtigheid Nielsens thesen moeten hanteren.

Zijn stellingen zijn door weinigen overgenomen. Paul Volz wil de mogelijkheid, dat het woord שבת uit het oud-Arabisch stamt, niet geheel verwerpen, maar daar blijft het bij.¹³ Ruim twintig jaren later komt Nielsen nogmaals op zijn vroegere gedachten terug. Na er op te hebben gewezen, dat reeds geleerden als Winckler, Hommel en Margoliouth parallellen tussen de oude Arabische en Hebreeuwse godsdienst hadden ontdekt,¹⁴ komt hij tot de uitspraak, dat de bakermat van de Hebreeuwse godsdienst in Arabië te zoeken is.¹⁵ Dan is nog slechts één stap nodig om te komen tot de stelling, dat de eredienst voor JHWH in deze oud-Arabische cultuur wortelt en dat veel rudi-

¹⁰ Nielsen – Mondreligion, 69.

¹¹ Nielsen – Mondreligion, 88.

¹² Zo reeds: Zimmern – Nochmals Sabbat, 459v. Cf. Webster – Rest Days, 143 – noot 1: '... neither astronomical science nor untutored observation lends any support to the idea that the moon 'rests' at the close of each and every phase.'

¹³ Volz – Altertümer, 82.

¹⁴ Nielsen – Altertumskunde, 242.

¹⁵ Nielsen – Altertumskunde, 243.

menten, in het bijzonder in de cultus, daarop wijzen. In de nacht openbaart Hij zich; zijn feesten, zoals de sabbat, zijn aan de maanfasen gebonden.

Door haar gebrek aan materiaal, vermag een dergelijke theorie nauwelijks te imponeren.¹ De vermoede samenhang tussen de stam שבת en het Arabische verbum 'sapata' vindt geen steun in het Hebreeuwse taaleigen of in Israëls godsdienst en cultuur. Enig onderling verband blijkt nergens.

Is het mogelijk שבת van een Babylonisch-Assyrische woordstam af te leiden, zoals Gesenius suggereert?

Het 'Babylonisch-assyrisches Glossar' van Bezold noemt het verbum 'sjabatu' niet. In een tekst, welke is gepubliceerd in Rawlinson V 28, e f 14 wordt sjabatu gelijkgesteld met gamaru = ophouden of doen ophouden.² Het Chicago Assyrian Dictionary vermeldt deze plaats onder gamaru in het lexicale gedeelte (sja-ba-tu = ga-ma-ru) en noemt als oorsprong de lexicale serie An = Anum, VIII 59. Het is voorbarig op grond van deze plaats tot een verwantschap tussen het Hebreeuwse en het Akkadische verbum te besluiten, daar de vokabulaarplaats An = Anum, IX lvv ([š]a-pa-tu, ga-ma-ru, pu-ru-us-su-u = da-a-nu) suggereert, dat het verbum šab/patu een nevenvorm is bij šapā-tu (= שפט) en dus gamaru hier „een definitief vonnis vellen” betekent.³

Ook wanneer wij het nomen sjabattu in het onderzoek betrekken, komen wij weinig verder. Het staat met vrij grote zekerheid vast, dat sjabattu de vijftiende dag van de maand – de vollemaansdag – aanduidt.⁴ Maar de etymologie van het woord is nog steeds niet voldoende

¹ Er is geen bijbels getuigenis, waaruit blijkt, dat de Israëlieten ooit de maan als godheid vereerden.

² Rawlinson – Inscriptions. Cf. Muss-Arnolt – Handwörterbuch II, 1007.

³ The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago, vol. V, G, 25 (bij gamaru), betekenis f.

⁴ Sjabattu is opgevat als een 'terminus technicus'. De transcriptie š = sj is een aanpassing aan de bij Nederlandse oudtestamentici gebruikelijke transcriptie-methode. De weergave sjabattu i.p.v. sjapattu is in de wetenschappelijke literatuur gebruikelijk.

⁵ Wanneer men de voorkeur geeft aan de schrijfwijze sjapattu, en de oud-Babylonische schrijfwijze sluit de lezing sjabattu zelfs uit, dan is ieder etymologisch verband met שבת uitgesloten.

⁶ Cuneiform Texts, XVIII 23, 17 c d. Hiernaar verwijst Landsberger – Kalender, 132.

⁷ De veronderstelling van Oesterley en Robinson als zou sjabattu 'a loanword borrowed from the ancient Arabs' zijn (Religion, 135), is een onbewijsbare hypothese.

doorlicht.⁵ In een Assyrische vocabulaire uit de bibliotheek van Assurbanipal wordt sjabattu geparafraseerd met 'um nuḥ libbi' – een dag waarop het hart rust kan vinden.⁶ Een nadere woordafleiding ontbreekt evenwel.⁷

Reeds voor 1900 was gewezen op een mogelijke verwantschap tussen sjabattu en שבת. Jensen heeft beide woorden aan een etymologische vergelijking onderworpen.⁸ Het resultaat van zijn onderzoek was negatief. Op grond van de hem bekende gegevens kan hij niet tot enige verwantschap besluiten, al blijft deze mogelijk.

Onder invloed van Delitzsch' thesen, in 1902 voor een breed publiek bekend gemaakt,⁹ ziet in het eerste decennium van deze eeuw een reeks publicaties het licht over de relatie tussen sjabattu en שבת.¹⁰ Nadat Pinches sjabattu nog had afgeleid van een Sumerisch nomen 'sa-bat', dat hij verklaart als 'heart-rest',¹¹ groeit het getal dergenen, die de inzichten van Delitzsch delen. Volgens Bohn is sja-bat-tum een in het Assyrisch veel voorkomende nominaal vorm van de verbaalstam sja-ba-tu = ga-ma-ru. שבת kent een analoge vorm. Beide zijn qa-tal-at vormen. De overeenkomst is nog treffender, wanneer שבת met een suffix figureert. De verdubbelde ב duidt op het verband met sjabattu.¹² Toch gaat Bohn niet zover te zeggen, dat het Hebreeuwse woord een leenwoord uit het Assyrisch zou zijn. Alleen is de parallellie opvallend.

Zimmern meent, dat de etymologie van sjabattu en שבת onzekerder is geworden dan ooit tevoren.¹³ Aan dit oordeel houdt hij ook later vast, al is hij ervan overtuigd, dat het Hebreeuwse woord שבת van het Akkadische sjabattu is afgeleid.¹⁴

⁸ Jensen – Assyrio-hebraïca, 274-278.

⁹ Delitzsch – Babel Bibel.

¹⁰ In een uitvoerige studie, gepubliceerd in het voorjaar van 1898 had Jastrow reeds gewezen op de naar zijn inzicht nauwe relatie, zowel filologisch als inhoudelijk, tussen de sjabattu en de Hebreeuwse שבתון. (Character, 332vv). Hiervan zou dan שבת zijn afgeleid als de onderscheidende benaming, gegeven aan een bijzondere שבתון. (350v).

¹¹ Pinches – Old Testament II.

¹² Vgl. Lev.23:32; Num.28:10; Jes.66:23; Hos.2:13 en Klgl.1:7.

Bohn – Sabbat, 2-4. Cf. Snaith – New Year, 123.

Als er verband is met sjabattu, moet de ם verdubbeld worden. De dubbele ב kan zijn oorzaak vinden in een pi'el om het karakter van de rust te beklemtonen.

¹³ Zimmern – Nochmals Sabbat, 458v.

¹⁴ Zimmern – Fremdwörter, 67.

Ook Hehn wijst op de verdubbeling van de ת, wanneer שבת gevolgd wordt door een suffix. Dit is alleen te verklaren, wanneer שבת een Babylonisch leenwoord is en overeenkomt met sjabattu.¹ Doordat de uitgang u wegviel, verdween in het Hebreeuws ook de dubbele t. Als compensatie verdubbelde de ב. Langdon heeft gepoogd sjabattu te verklaren als 'day of lament', maar de inhoudelijke betekenis van het woord schraagt zijn vermoeden niet.²

In 1915 doet Landsberger een poging sjabattu etymologisch te verklaren en een verbinding met שבת te leggen.³ Er zijn twee mogelijkheden van herleiding: 1. van de maanfasen; 2. van de viering van de dag. Maar daar sjabattu nimmer als aanduiding van de maanfase zelf figureert, komt hij tot de hypothese, dat sjabattu de grondbetekenis 'Feier' heeft en pas later met de vijftiende dag als bijzondere feestdag in verband is gebracht.⁴ Terecht heeft Vriezen er op gewezen, dat van een algemene rustdag in de Babylonische kalender niets te merken is.⁵ Landsberger geeft trouwens toe, dat zijn voorstel niet meer is dan een vermoeden, omdat het slechts steunt op één syllabaire-plaats.⁶

Daarom doet hij een ander voorstel ter verklaring van sjabattu, namelijk analoog met 'sibuti': tijdvak van zeven dagen. Sjabattu is niet alleen de vijftiende dag, maar kan ook de aanduiding zijn van een periode van vijftien dagen. Sjab'an = 2 × 7. Deze dualis, gevolgd door een femininum-uitgang om een tijdsruimte aan te geven, levert op: sjab'antu = sjabattu.⁷ Zelf noemt Landsberger twee taalkundige bezwaren, terwijl deze woordafleiding ook zakelijk niet klopt: dan zou sjabattu de veertiende dag moeten aanduiden in plaats van de vijftiende. Ook dit voorstel helpt niet verder.

Landsberger komt tot de slotsom, dat een etymologische samen-

hang met שבת nauwelijks te vinden is. Zeker niet, zolang iemand aan de alleen voor het Babylonisch-Assyrisch vaststaande betekenis van sjabattu als 'midden van de maand' wil vasthouden.⁸

Torrey sluit in 1916 dit eerste stadium van het woordonderzoek af. Hij kan slechts constateren, dat men niet tot voldoening gevende resultaten is gekomen.⁹ In de discussie tussen Meinhold en Budde worden in het begin der dertiger jaren de oude vragen weer aan de orde gesteld.¹⁰ Later zal deze nog uitvoerig gereleveerd worden; etymologisch levert hun gedachtenwisseling geen nieuwe ideeën op.¹¹

Vriezen waagt in 1940 de veronderstelling, dat sjabattu en שבת teruggaan op een gelijkkluidend werkwoord, maar onafhankelijk van elkaar ontstonden voor twee instellingen zonder materiële gelijkheid.¹² Hoe dit verbum moet hebben geluid, zegt hij niet. En ook over de wijze, waarop men zich dit zo verschillende ontstaan moet denken, zwijgt hij. Zijn voorstel blijft een hypothese, die inventief mag heten, maar in de voorhanden feitelijke gegevens onvoldoende steun vindt.

Tenslotte komt Tur Sinai in 1951 tot de waarschijnlijk enig juiste slotsom, dat het woord sjabattu vanuit het Akkadisch niet verklaard kan worden. Wel vermelden syllabaires een verbum sjapatu, dat met qatu of gamaru (ophouden) op één lijn gesteld zou kunnen worden, maar de ons bekende Akkadische teksten noemen dit werkwoord nergens.¹³

Wij kunnen tot geen andere conclusie komen, dan dat de filologische samenhang tussen sjabattu en שבת in geen enkel opzicht vaststaat.¹⁴

Er is in de klank een formele parallellie, maar beide woorden kunnen teruggaan op verschillende stammen.

¹ Hehn - Sabbath, 17.

² Langdon - Derivation, 30.

³ Landsberger - Kalender, spec. 131-135.

⁴ Landsberger - Kalender, 133.

⁵ Vriezen - Kalender, 174.

¹⁰ In 1925 had Bruno Meissner nog geschreven: 'Es (sc.l. sjab/pattum) ist dasselbe Wort wie hebr. 'Sabbath', nur hat es eine andere Bedeutung'. (Babylonien Assyrien II, 92 - noot 7). Op welke gronden hij tot deze gelijkstelling komt, zegt Meissner niet.

¹¹ Cf. p. 30vv.

¹² Vriezen - Kalender, 175. Zo ook: Botterweck - Sabbat, 456. Beide woorden hebben waarschijnlijk dezelfde west-Semitische wortel šbt.

¹³ Tur Sinai - Sabbat Woche. 'Darum ist es verkehrt, das Verbum, das im Hebräischen in vielen klaren Wendungen, unabhängig von dem Begriff des wochentlichen Ruhetags, in

⁶ Landsberger - Kalender, 134.

⁷ In 1955 zal North deze theorie weer opnemen (Derivation, 195v).

⁸ Landsberger - Kalender, 135.

⁹ Torrey - Lexicography, 53.

Poesie und Prosa bezeugt ist, als aus dem Babylonischen entlehnt zu erklären'. (15).

Tur Sinai gaat te ver, wanneer hij poneert, dat eerder het omgekeerde het geval is: 'Im Gegenteil ist anzunehmen, dass das Substantiv sjapattu in seiner Verwendung als Name eines bestimmten Tages aus einem wohl dem Hebräischen nahestehenden Dialekt in den babylonisch-assyrischen Kalender übernommen wurde'. (15).

Zo ook: Botterweck - Sabbat: 'die Versuche den atl. Sabbat mit Hilfe des akkadischen schabattu etymologisch oder inhaltlich näher zu kommen, müssen als missglückt bezeichnet werden'. (135v).

¹⁴ Ook al geeft North - Derivation, als zijn voorzichtig geformuleerde mening: 'Some influence of the Babylonian sjapattum on the Hebrew sabbath seems inescapable'. (201). Vgl. Kraus - Gottesdienst: '... in Babylonien gab es einen herausragenden Tag, der šabattu oder šapattu genannt wurde und den alttestamentlichen Terminus geprägt haben dürfte.' (99).

Reeds in de eerste eeuwen na C. heeft men gepoogd de stam שבת te verklaren vanuit שבע – zeven.¹ Maar de שבע in een ת zou zijn veranderd, maakt dit onwaarschijnlijk. Voorbeelden van een dergelijke overgang treffen wij in het OT niet aan.²

Wel kan men een overeenkomst vermoeden, omdat er inhoudelijk een zekere parallelie is: de שבת, welke de week van zeven dagen afsluit.³

Hehn poneert, dat zowel in Babylon als in Israël zeven het getal der volheid is.⁴ De sabbat ontstond in de sfeer van het bijzondere getal zeven. Sjabattu betekent 'totaliteit, verzadiging', terwijl שבת aanduiding is van de volledige periode, welke de maanfase afsluit. Beide woorden staan in een duidelijke relatie tot het ronde getal zeven. De grondbetekenis is doorzichtig.⁵ Althans voor hem, die Hehns thesen kan aanvaarden – etymologisch zijn zijn stellingen niet staande te houden.

In de laatste jaren heeft North gepoogd de etymologie van שבת in het licht te stellen. Algemeen is het nomen afgeleid van het verbum, maar dan zou שבת een pi'el-vorm moeten zijn en het verbum kent geen pi'el.⁶ De verdubbeling dient alleen om de a kort te houden, als in het Akkadische sjabattu. In aansluiting bij Landsberger⁷ acht North het waarschijnlijk, dat שבת een dualisvorm voorstelt van שבע – zeven en betrekking heeft op de veertiende of vollemaansdag. De mogelijkheid is niet uitgesloten, dat sjaba'atani tot sjabbaton is geworden, dat op zijn beurt is verkort tot sjabbat.⁸

¹ Zo: Theophilus Antiochenus (gest. 180) – Ad Autolyicum II – 12, in: MG 6, 1069. Lactantius (ca. 300) – Institutionum Divinarum VII – 14, in: ML 6, 782.

² De poging van Hirschfeld om שבת af te leiden van שבעת, waarbij de ע zou zijn weggevallen, is niet geslaagd. Ofschoon 'it is a very common phenomenon in Hebrew that a guttural in words of frequent use is so worn away as to disappear entirely', (Remarks, 356), kan hij slechts één direct voorbeeld geven, dat parallel zou zijn aan de voorgestelde afleiding van שבת uit שבעת, nl. חטת uit חטאת in Num. 15:24. Deze ene plaats is onvoldoende basis voor zijn hypothese.

³ Zo: Torrey – Lexicography. '... there is but one plausible derivation of the word, namely that ... which finds its origin in the numeral שבע. The sabbat is inseparably connected with the week of seven days, the shortest period of time ... A form sab'at(u) could very easily become sabbat(u), especially as a loan-word! The phonology of the word in Assyro-Babylonian, as well as the lack of a derivation, certainly suggests, that it is not native there, but a foreign acquisition ...' (53).

⁴ Hehn – Siebenzahl. Met een reeks van voorbeelden adstrueert hij zijn stelling (77vv).

⁵ Hehn – Siebenzahl, 98.

Het bijbels taalgebruik geeft geen aanleiding tot een dergelijke, vergaande woordafleiding.⁹ Bovendien is het eerder waarschijnlijk, dat sjabbaton een secundaire vorm is van sjabbat dan omgekeerd.¹⁰

Zeventig jaren zijn verlopen sinds Nowacks uitspraak, dat de oorspronkelijke betekenis van שבת niet te achterhalen is.¹¹ En de vele voorstellen, die gedaan zijn om de woordbetekenis van שבת te fixeren, divergeren zo sterk, dat het onmogelijk is zich op één zienswijze absoluut vast te leggen. Men komt geen stap verder, wanneer men de stam שבת wil verklaren vanuit het Arabisch of Akkadisch.¹² Met behulp van de ons ter beschikking staande gegevens is het niet mogelijk te zeggen, welke de grondvormen van de stam שבת zijn geweest.

Bij deze stand van zaken, waartoe wij al deducerend gekomen zijn, blijft geen andere conclusie over dan dat שבת een alleen in het Hebreeuws voorkomende stam is. Is deze nog nader te ontleden? North en De Vaux menen, dat het verbum een denominatief is van het nomen שבת.¹³ North: omdat het verbum geen pi'el kent. Maar een nomen kan ook zonder dat een intensief-vorm bezitten. Vriezen vertaalt שבת met 'de dag van het geregelde ophouden'.¹⁴ De Vaux stelt voor om het afgeleide verbum te vertalen met 'sabbatiser'.¹⁵ Dan is het onduidelijk, hoe de grondbetekenis van het werkwoord – onafhankelijk van de instelling van de sabbatdag – kan betekenen: 'ophouden'. Als eerste betekenis zou men in dat geval verwachten: 'ophouden met het werk'.

Daarom luidt het voorstel het nomen af te leiden van het verbum. Het werkwoord kan vanuit het Hebreeuws verklaard worden. Er is

⁶ North – Derivation, 187. Op grond van de formulering in de beide dekalogen (Ex. 20:9-10a en Deut. 5:13-14a) waagt Rordorf dit te betwijfelen (Sonntag, 16 – noot 20). Bauer-Leander ontkennen iedere samenhang tussen nomen en verbum 'šbt'. (Grammatik, 476 xβ – noot 2).

⁷ Kalender, 134.

⁸ North–Derivation, 196. Vgl. zijn samenvatting op p. 201 – speciaal onder 2 en 3.

⁹ North geeft dit bijna toe, wanneer hij de woorden gebruikt: 'as seems faintly attested also in the biblical text'. (Derivation, 196). Maar voorbeelden noemt hij niet.

¹⁰ Vgl. De Vaux – Institutions II, 372.

¹¹ Zie p. 6 – noot 2.

¹² Het voorstel van Cheyne שבת te verklaren vanuit de feestdag van Astarte, van wie de korenaar (Aramees: שבלחא) een symbool is, heeft nimmer enige bijval gevonden. (Traditions, 69).

¹³ North – Derivation, 185-187. De Vaux – Institutions II, 372.

¹⁴ Vriezen – Kalender, 175.

¹⁵ De Vaux – Institutions II, 372.

geen noodzaak om zich tot het Arabisch of Akkadisch te wenden.¹

De grondbetekenis van שבת is 'ophouden'.² Dan krijgt het verbum de pregnante zin: 'ophouden met de arbeid'.³ En tenslotte betekent het – onder invloed van de sabbatsvoorstellingen – 'de sabbat vieren'.⁴

שבת betekent op geen enkele plaats 'rusten'.⁵ Hiervoor kent het Hebreeuws גורח, zoals blijkt uit Ex.20:11. Wanneer שבת de praepositie מן bij zich heeft, moet men in ieder geval vertalen: 'ophouden met'. Op deze wijze treedt het verschil met גורח duidelijk aan de dag. In Gen.2:2-3 lezen wij dezelfde motivering van het sabbatsgebod als in Ex.20:11. Het in Gen. gebruikte werkwoord is niet גורח, maar שבת מן. שבת מן kan hier niet 'en Hij rustte' betekenen. De zegening en heiliging van de zevende dag vindt niet zijn oorzaak in Gods rusten, maar in het feit, dat Elohim zijn scheppingswerk voltooid had. Het is in tegenpraak met zichzelf om te zeggen, dat God op de zevende dag zijn werk ten einde had gebracht en er aan toe te voegen, dat Hij op dezelfde dag gerust heeft.⁶ Dan kan men Gen.2:2-3 – in onderscheid met Ex.20:11 – aldus vertalen: 'En God voltooidde op de zevende dag het werk, dat Hij gedaan had. Op de zevende dag hield Hij op met het werk, dat Hij gedaan had. En God zegende de zevende dag en heiligde die; immers daarop was Hij opgehouden met al het werk, dat God – al makend – geschapen had.'⁷

Wij kunnen niet zeggen, dat het etymologisch onderzoek de oorspronkelijke zin van de sabbat nader heeft gebracht. Elke poging om שבת

¹ Zo reeds: Köhler – Dekalog. 'Das hebräische Verbum schäbath erweist sich nach den Belegen im A.T. als so lebendig in Gebrauch und Verwendung, dass das Nomen sehr wohl von ihm aus – also innerhebräisch – gebildet sein kann'. (181).

Vgl. Vriezen – Kalender. '... De naam kan zeer goed uit het Hebreeuwsch worden verklaard, zoodat men niet aan ontleening behoeft te denken'. (175).

² Cf. Gen.8:22; Joz.5:12; Jes.24:8; etc. Ook blijkt deze eerste betekenis uit tal van hif'il-vormen en uit de vier plaatsen, waar שבת in de nif'al voorkomt.

³ Cf. Ex.16:30, 23:12, 34:21; Jes.14:4; etc.

⁴ Cf. Lev.23:32, 25:2, 26:34,35.

⁵ Toch geeft de nieuwe vertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap שבת op tal van plaatsen (bijv. in Ex.16:30, 23:12, 31:17, 34:21, etc.) met 'rusten' weer.

Hoe sterk de invloed van de sabbatsviering op deze betekenisvorming gewerkt heeft, blijkt uit het boek van Bienert, die deze voorstelling tot uitgangspunt van zijn betoog maakt: 'Die biblische Lehre von der Arbeit beginnt mit der Lehre von der Ruhe' (21). 'So ist in der Bibel die Ruhe (שבת) der Ort, an dem der Mensch ... zu seinem Ethos kommt'. (Arbeit, 23).

van een niet-Hebreeuwse woordstam af te leiden, moet als mislukt gelden.⁸

Dan blijft niet anders over dan de conclusie, dat wij met een onherleidbaar Hebreeuws verbum te doen hebben.

Deze vaststelling mag leiden tot de overweging, dat ook de instelling van de sabbatdag zelf een uniek Israëlitisch gegeven is. Het negatief resultaat van een woordonderzoek is evenwel een te smalle basis voor verder strekkende conclusies. Bovendien zijn de stemmen van hen, die menen, dat de sabbat in buiten-bijbelse rustdagen parallellen kent, te veel in aantal om hun geen gehoor te geven. Op dezelfde wijze als bij het etymologisch onderzoek zullen elk van hun voorstellen afzonderlijk aan een kritische beschouwing onderworpen worden.

Het meest bekend zijn de thesen, die de sabbat op één lijn willen stellen met de sjabattu, de vollemaansdag in het Tweestromenland. De aanhangers van deze stelling menen, dat ook in Israël de sabbat oorspronkelijk de vollemaansdag was, onder meer op grond van het veelvuldig naast elkaar staan van nieuwe maan en sabbat.⁹ De sabbat zou het complement zijn van de nieuwe maan en de vollemaansdag aanduiden.

Het is verleidelijk deze inzichten direct op hun merites te beoordeelen. Eerst is het evenwel noodzakelijk de in het oude Israël vigerende kalender te bespreken. In het bijzonder de vraag te beantwoorden, of de sabbat te eniger tijd door de maanstand bepaald was. Dan kunnen

⁶ Zo reeds: Wellhausen – Prolegomena. 'Es ist ein unzweifelhafter Widerspruch, wenn es in Gen.2,2 zunächst heisst: er machte die Arbeit am siebenten Tage fertig, und sodann: er feierte am siebenten Tage von der Arbeit. Handgreiflich ist der letztere Satz eine authentische Interpretation, aus sehr deutlichem Motive nachgetragen.' (110 – noot 1).

Vgl. Hehn – Siebenzahl, die op grond van deze en andere teksten tot de uitspraak komt, dat dit is: '... der eklatante Beweis dafür, dass dem Verbum שבת die Bedeutung 'ruhen' vollständig fremd ist'. (101).

Zo ook: Mahler – Handbuch, 46. De Vaux – Institutions II, 'C'est cette étymologie que la Bible propose elle-même dans Gn.2:2-3'. (372).

De Septuaginta, de Samaritaanse Pentateuch en de Pesjitta zeggen dan ook, dat God op de zesde dag zijn werk voltooid had. Vgl. ook Jubil.2:16.

⁷ Martin Buber vertaalt שבת met 'feiern'.

⁸ De lange duur van het onderzoek – meer dan zeventig jaar – en de bij voortduring negatieve resultaten wijzen hier ook op.

⁹ II Kon.4:23; Amos 8:5; Hos. 2:13; Jes.1:13, 66:23; Ez.45:17, 46:1,3; Neh.10:34; I Kron.23:31; II Kron.2:3, 8:13, 31:3.

wij vaststellen, of dit de mogelijkheid biedt de sabbat als vollemaansdag te waarderen. Pas na dit vooronderzoek zijn wij misschien in staat het opvallende samengaan van nieuwe maan en sabbat te verklaren vanuit de status van de sabbat als vollemaansdag, eventueel in parallel met de Akkadische sjabattu.

§ 2

DE IN ISRAËL VIGERENDE KALENDER

Zoals bij vele volken heeft ook in Israël de stand van zon en maan de tijdrekening bepaald. Maan en zon markeren het gelaat van de kalender.¹ Bijna overal gaat aan een zonnekalender een maankalender vooraf.² Vanaf de oudste tijden was de maan de aan de hemel geschreven kalender van de mensenkinderen. Uitsluitend naar de stand van de maan telden zij hun dagen, deze samenvoegende tot maanden. Jaarkringen waren onbekend.³ De maan-maanden hebben een duur van 29 of 30 dagen. Een jaar telt dan 354 dagen – vergeleken bij het zonnejaar betekent dit een tekort van 11 dagen. Teneinde hierbij niet ten achter te geraken, voegde men van tijd tot tijd een intercalendaire maand toe.⁴ In negentien jaar kent de Joodse kalender zeven schrikkelmaanden.⁵

¹ Cf. Ps.104:19.

² Vgl. Nilsson – Time-Reckoning, 148.

In navolging van König (Kalenderfragen), die de stelling verdedigde, dat Foeniciërs en Kanaänieten aanvankelijk een zonnejaar kenden, heeft Morgenstern de suggestie gedaan, dat ook in het oude Israël oorspronkelijk een zonnekalender gevolgd werd. (Calendars and Studies). Vooral Gandz heeft de onhoudbaarheid van zijn thesen overtuigend aangetoond (Calendar, 626v.).

Maar Morgenstern wijzigde zijn mening niet. In de 10e eeuw v.C. zou onder Hiram van Tyrus een kalender-reform hebben plaats gevonden. 'The old, native, agricultural religion of the Tyrians was transformed into a solar religion...' (Calendar, 67). Op grond van deze hypothese bouwt hij dan zijn wankel huis: Salomo nam deze kalender over. JHWH werd van een herdersgod tot een zonnegod. Na 586 v.C. geraakte de zonnekalender in onbruik. 'So soon as the second Temple was erected the solar calendar was revived in connection with the cult'. (74).

De bijbelse gegevens steunen zijn vermoedens niet. Het valt op, dat Morgenstern – ter adstructie van zijn thesen – in hoofdzaak slechts kan verwijzen naar geschriften van zijn eigen hand: de noten op de pagina's 65-76 verwijzen zeventien maal naar het werk van Morgenstern tegenover vier maal naar dat van anderen. En dat laatste dan nog in zaken, die in verband met zijn onderzoek van secundair belang zijn.

De oorsprong van de maankalender moeten wij buiten Israël zoeken. In Egypte was de oudste kalender een tijdrekening op grond van de maanstand. Een ingevoegde maand zorgde, dat men weer gelijk kwam met het zonnejaar.⁶ Sedert het begin van het derde millennium v. C. fixeerde men een zonnejaar van twaalf maanden van dertig dagen – onderverdeeld in drie decaden – met nog vijf extra dagen. De maankalender heeft steeds de data der godsdienstige feesten vastgelegd.⁷

De bakermat van deze wijze van tijdmeting is te vinden in Mesopotamië.⁸ Vanuit het Tweestromenland kwam deze naar Egypte. Vandaar strekte zijn invloed zich uit tot de Joodse kalender.⁹ De Babylonische kalender is gebaseerd op de maanomloop, met name op de synodische maand, de tijdspanne van de ene nieuwe maan tot de andere. De duur van een maand bedraagt negenentwintig dagen, twaalf uur, vierenveertig minuten. Om met het zonnejaar gelijke tred te houden telde men om de twee à drie jaar een dertiende maand: Elul II (de zesde maand) of Adaru II (de twaalfde maand). Deze indeling was tamelijk grof; correcties waren telkenmale nodig. De invoeging van een intercalendaire maand vond plaats wanneer een aanpassing nodig werd geoordeeld. Sedert de aanvang van de vierde eeuw v.C. voegde men in negentien jaren zeven maanden toe. Deze frequentie nam de Joodse kalender over.

⁸ In de poëtische gedeelten van het boek Job, waar wij op rudimenten uit een verre voortijd kunnen stoten, wordt de tijd gemeten naar maanden, niet naar jaren – vgl. 7:3, 14:5, 21:21: 'wanneer het getal zijner maanden is afgesneden' en 29:2.

⁴ Cf. II Kron.30 – Hizkia's viering van het Paasfeest. Waarschijnlijk hebben wij hier te maken met een gebruik, dat al eerder in zwang was. Segal meent – op grond van I Kon. 12:32-33 – dat reeds Jerobeam een intercalendaire maand invoegde (Intercalation, 257vv.) De Vaux ontkent, dat in de kanonieke geschriften van het OT ooit een intercalendaire maand genoemd wordt (Institutions I, 287).

⁵ Cf. De Vries – Riten, 20-21. Soetendorp – Symboliek, 134-136. De Vaux – Institutions I, 272.

⁶ Lange tijd heeft men gemeend, dat de Egyptenaren uitsluitend een zonnekalender hebben gekend. Parker heeft overtuigend aangetoond, dat de oudste bewoners van het Nijlland een maankalender moeten hebben gevolgd. Parker – Calendar, 50 (§§ 252-253).

⁷ De indeling van het kalenderjaar in 12 maanden doet vermoeden, dat – ondanks de oriëntering aan de zon – in de latere Egyptische tijdrekening ook de maan een rol bleef spelen.

⁸ Cf. Meissner – Babylonien Assyrien II, 395vv. Cf. De Vaux – Institutions I, 272 v.

⁹ In de christelijke kerk wordt de datum van het Paasfeest eveneens bepaald door de maanstand: de eerste zondag na de lente-dag-en-nacht-avond.

Over het kalendersysteem in Syrië en Kanaän zijn wij slecht geïnformeerd. Vele buitenlandse heersers deden in deze streken hun macht en invloed gelden. Tijdens het Egyptisch bewind werd de Egyptische tijdrekening ingevoerd – althans in de officiële stukken.

Opgrovingen te Lachis brachten een document aan de dag, dat spreekt over korenleveranties in de tweede en vierde maand van de overstroming (van de Nijl) – één van de drie seizoenen in het Egyptische jaar.¹ De inscripties leveren een aantal namen van Foenicische maanden, maar het geheel blijft verward en vaag. Van een zonnejaar is niets gebleken, zodat een door de maan bepaalde kalender waarschijnlijk is.² In Griekenland en Rome werden de dagen eveneens naar maanden geteld. De Grieken verdeelden de maand in drie decaden;³ in Rome geeft de 'idus' – de dertiende of vijftiende dag – het midden van de maand aan, de vollemaansdag. Het jaar had in Rome een duur van 355 dagen.⁴ Mercedonius of Intercalaris, de schrikkelmaand, telt na ieder tweede jaar 22, na ieder vierde jaar 23 dagen. Mettertijd nam de verwarring steeds groter omvang aan.⁵ In 46 v.C. maakte Julius Caesar hieraan een einde door een zonnejaar van 365 dagen in te voeren, met om de vier jaren een schrikkeljaar: de zogenaamde Juliaanse kalender.⁶

Eenzelfde complex beeld vinden wij in Israël, gelegen op het kruispunt van verschillende beschavingen, die alle hun invloed deden gelden. Sporen van de Egyptische tijdrekening zijn te herkennen in Genesis 5:23. Het Egyptische zonnejaar van twaalf maal dertig met vijf extra dagen vinden wij ook terug in Genesis 7:11, dat verhaalt, hoe een grote vloed aanving in de tweede maand op de zeventiende

¹ Zo: De Vaux – Institutions I, 273.

² Madeleine Petit acht het waarschijnlijk, dat in Kanaän sedert oude dagen een maancultus bestond. In twee teksten heeft zij drie maangoden aangetroffen: Terach-Jaracach, Nin-gal en Sjin (Lune, 129v.). Deze maanverering suggereert de aanwezigheid van een maankalender.

³ Cf. Pauly-Wissowa – Real-Encyclopädie X, Stuttgart 1919, art. Kalender – kolom 1568 vv.

⁴ Cf. The Oxford Classical Dictionary – art. Calendar, 156.

⁵ In de dagen van Julius Caesar was het burgerlijk jaar ongeveer drie maanden vóór bij het zonnejaar.

⁶ Cf. voor een algemeen overzicht: het artikel Chronologie in RGG I, 3e dr., 1806vv. en Kubitschek – Grundriss, 99-106 (§ 31).

⁷ In het ze hoofdstuk zal de veronderstelling worden uitgesproken, dat de eerste drie

dag en een einde nam in de tweede maand op de zevententwintigste dag een jaar later, zoals Genesis 8:14 vermeldt. De zontvloed duurde dus twaalf maanden van negentwintig en een halve dag: driehonderdvierenvijftig dagen plus elf dagen. Op deze wijze is het maanjaar gelijk aan het zonnejaar. Genesis 8:3 zegt, dat de wateren na verloop van honderdvijftig dagen afnamen – na vijf Egyptische maanden van dertig dagen. De opsteller van de mare aangaande de grote vloed was zonder twijfel op de hoogte van de Egyptische tijdrekening.⁷

Daarna komen wij het zonnejaar niet eerder tegen dan in de pseudepigrafische geschriften Jubileeën en Henoch. In Jubileeën 6:32 stuiten wij op een bijna zuiver zonnejaar: de kinderen Israëls moeten hun jaren tellen naar het getal van driehonderdvierenzestig dagen, een vol jaar. Weliswaar is dit minder nauwkeurig dan het Egyptische zonnejaar, maar de aanwijzing is duidelijk genoeg. Van Egyptische invloed blijkt niets. Ook in het boek Henoch, waar in hoofdstuk 73 en 74 afhankelijkheid van de Babylonische astronomie bespeurbaar is, treffen wij in de capita 72 en 82 een zonnejaar aan. Dit was ook de tijd-meter van de gemeenschap van Qumran, zoals blijkt uit het 'Damas-cusgeschrift' en de 'Regel der Gemeenschap'.⁸ Zij volgden de kalender van Jubileeën.

Mlle Jaubert vermoedt, dat wij te doen hebben met een ouder kalendersysteem, dat in het bijzonder in de kringen der priesters gebruikt werd. In een vroege periode van Israëls geschiedenis zou dit de officiële kalender van het Joodse volk geweest zijn, later verdron-gen door een maankalender.⁹ Haar argumenten kunnen moeilijk overtuigen. De door haar geciteerde teksten, waaruit het gebruik van een zonnekalender in het oude Israël moet blijken, zijn moeilijk te

hoofdstukken van het boek Genesis wijsheidsliteratuur vormen. Indien dit inderdaad het geval is, kan het niet verwonderen, dat sporen van de Egyptische wijsheid of kennis van de Egyptische cultuur ook in latere hoofdstukken van het boek Genesis zijn terug te vinden, met name in de hoofdstukken 6-9. Ter adstructie kan men Gen.1:14 aanvoeren, waar wij eveneens de invloed van de zon op de tijdbepaling aantreffen.

⁸ Cf. CD – XVI:3,4 en DSD (I QS) – I:15 en X:5-7.

In beide geschriften gaat het om dezelfde broederschap – cf. Brongers – Gedragsregels, 16v.

⁹ 'Il parait difficile de nier que le calendrier des Jubilés soit celui de l'école sacerdotale qui rédigea des parties de l'Hexateuque et d'où sortit l'œuvre du Chroniqueur ...'. (Jaubert – Calendrier, 262).